

FORSKNINGSPROGRAM FÖR UPPLANDSMUSEET

PERIODEN 2023–2027

Upplandsmuseets rapporter 2023

ISSN 1654-8280

Omslag: Höstplöjning av åker i trakten mellan Hjalsta och Örsundsbro. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.
Fotografiska källor anges i bildtexterna och är CC BY-NC-ND 4.0 om inget annat anges.
Grafisk form & digitalt tryck: One of the Faces/Fredrik Johansson.

© UPPLANDSMUSEET, 2023

Upplandsmuseet
Drottninggatan 7, 753 10 Uppsala
Telefon 018-169100
www.upplandsmuseet.se

INNEHÅLL

Museer och forskning	4
<i>Forskning och annat kunskapsarbete</i>	4
Forskning på Upplandsmuseet	5
Forskningsinfrastruktur	6
<i>Avdelningen för forskning</i>	7
<i>Medelsförvaltare</i>	7
<i>Tidigare eller pågående forskningsprojekt</i>	7
<i>God forskningssed</i>	8
<i>Bibliotek och arkiv</i>	8
<i>Upplandsmuseets skriftserie</i>	8
<i>Kommunikationskanaler</i>	9
<i>Upplands fornminnesförening</i>	10
Uppland – en central gränsbygd	13
<i>Flack relief och ny mark</i>	14
<i>Lera och bergmalm</i>	14
<i>Åsar och vattendrag</i>	15
<i>Slätt och skog</i>	17
<i>Städer</i>	18
<i>Centrum för makt och utbildning</i>	18
Upplandsmuseets forskning perioden 2023–27	20
<i>Region Uppsalas kulturplan för perioden 2023–2026</i>	21
<i>Strategiska teman</i>	22
<i>Järnets långa historia</i>	23
<i>Vatten och våtmarker</i>	25
<i>Centrum och periferi</i>	29
<i>Handens verk och hållbarhet</i>	33
Noter	36
Referenser	36

MUSEER OCH FORSKNING

Stiftelsen Upplandsmuseet är länsmuseum och region Uppsalas kulturhistoriska museum. Det är en fristående stiftelse, med Region Uppsala och Upplands fornminnesförening och hembygdsförbund som huvudmän, som syftar till att skapa nya perspektiv och kunskap kring materiella och immateriella kulturarv i det kulturlandskap som utgör vårt arbetsområde.

Upplandsmuseets stadgar från 1 januari 1979 anger i 1 § att:

”Stiftelsens huvuduppgift är att inom Uppsala län bedriva och främja kulturminnesvård och museal verksamhet. Stiftelsen kan också bedriva sådan verksamhet inom de delar av Uppland som ligger i Stockholms och Västmanlands län i samråd med motsvarande organ i respektive län.”

Organisationer i det offentliga museiväsendet styrs av Museilagen (2017:563).¹ Ett museum är, enligt lagens 2 §, ”en institution som är öppen för allmänheten och som förvärvar, bevarar, undersöker, förmedlar och ställer ut materiella och immateriella vittnesbörd om människan och människans omvärld”. I 4 § förklaras museers ändamål vara att ”utifrån sitt ämnesområde bidra till samhället och dess utveckling genom att främja kunskap, kulturupplevelser och fri åsiktsbildning”. Enligt 8 § ska ett museum ”bidra till forskning och annan kunskapsutveckling, bland annat genom att ha hög kompetens inom sitt ämnesområde”.

Museernas världsorganisation (ICOM) har hösten 2022 enats om följande definition:

”Ett museum är en permanent institution utan vinstintresse som bidrar till samhället, som forskar, samlar in, bevarar, uttolkar och ställer ut materiellt och immateriellt kulturarv. Museer är öppna för allmänheten, tillgängliga och inkluderande och främjar mångfald och hållbarhet. De verkar och kommunicerar etiskt, professionellt och med bred delaktighet, samt erbjuder allsidiga upplevelser för utbildning, nöje, reflektion och delning av kunskap.”² (svenska översättningen)

Enligt ICOM:s definition ingår forskning som en naturlig del av ett museums verksamhet. Detta synsätt delas av Upplandsmuseet, där vi ser forskningen som en fundamental del i att bygga en långsiktigt relevant kunskapsinstitution, som ger nya perspektiv på regionens utveckling.

Forskning och annat kunskapsarbete

Med forskning avses ett systematiskt sökande efter ny kunskap utifrån ett kritiskt förhållningssätt och med teoretiska utgångspunkter kring hur insamlade data ska analyseras och tolkas. Forskning leds av forskarutbildad personal vid museer och universitet eller liknande institutioner, som genom sin systematiska verksamhet ökar samhällets kunskap. Forskningsprojekt har ofta erhållit medel i konkurrens och hela eller delar av forskningen publiceras i kvalitetsgranskade publikationer.

Det är skillnad mellan grundforskning (framtagande av ny kunskap utan direkt tillämpning), tillämpad forskning (framtagande av ny kunskap med direkt tillämpning) och utvecklingsarbete (användandet av forskningsresultat och vetenskaplig kunskap till förbättringar i verksamheten). Alla dessa delar förekommer i Upplandsmuseets olika verksamhetsgrenar, exempelvis genom insamlande och bearbetning/tolkning av material, fördjupade analyser eller sammanställning av kunskap till synteser. Utställningar ska enligt Museilagens §6 vara kunskapsbaserade, men de kan också generera ny kunskap. Utställningsarbetet kan innefatta sammanställningar av redan genomförd forskning men också initierandet av nya forskningsinsatser. Processen kan vidare leda till att nya forskningsfrågor väcks.

För den forskning som bedrivs på museer gäller att den uppfyller samma krav på vetenskaplig stringens som forskning vid andra forskningsinstitutioner. Forskningen på Upplandsmuseet styrs av stiftelsens ändamålsparagraf och syftar till att fylla organisationens utvecklings- och kunskapsbehov. Den karakteriseras av en nära koppling till föremålssamlingar och arkiv och en regional förankring. Forskningen sker inom ramen för ett spektrum av verksamhetsgrenar, förmedlas genom utarbetade kommunikationskanaler och får en praktisk användning inom organisationen. På så vis skiljer den sig från den forskning som bedrivs på universitet och andra institutioner.

Fig. 1. Pärla i bärnsten hittad vid arkeologiska undersökningar i kvarteret Traktören i Enköping.
Foto: Adam Hultberg, Upplandsmuseet.

FORSKNING PÅ UPPLANDSMUSEET

Forskning och kunskapsuppbyggnad är viktiga delar i Upplandsmuseets verksamhet. Forskningens syfte är att nå ut. Vår kompetens är kulturhistoria inom ämnena agrarhistoria, arkeologi, ekonomisk historia, etnologi, historia, konstvetenskap och kulturgeografi.

En särskild ställning har forskning utgående från museets samlingar. De fysiska samlingarna särskiljer museer från andra institutioner. Upplandsmuseets samlingar innefattar i dagsläget cirka 840 000 föremål (varav omkring 775 000 arkeologiska föremål) och mellan 2 och 3 miljoner fotografier av olika slag. Upplandsmuseets samlingar är museets hjärta.

I den samlade kunskapsproduktionen vid Upplandsmuseet bidrar forskningen både till att kvalitetssäkra kunskap och garantera att ny kunskap skapas i enlighet med vetenskapligt vedertagna metoder. Forskarutbildade har ett särskilt ansvar för att verksamheten genomsyras av fördjupad kunskap genom sin ämneskompetens, metodologiska medvetenhet och skolning i kritiskt tänkande.

Att museer ska ha hög kompetens inom sitt ämnesområde tolkar vi på Upplandsmuseet som att

kompetens ska finnas inom tre områden: 1) att forskare och antikvarier ska vara inlästa på aktuellt forskningsläge inom sina respektive akademiska discipliner och forskningsområden 2) att vi ska ha hög kompetens vad gäller historisk och samtida utveckling i Uppsala län och de delar av Uppland som ingår i Västmanlands och Stockholms län, liksom hur dessa samspelar med en större omvärld samt 3) att vi ska ha god kunskap om museer som fenomen, kulturarvsprocesser samt museipedagogik. Det krävs tid, erfarenheter och samarbete med andra för att utveckla kunskapen inom dessa områden.

Upplandsmuseets alla verksamhetsgrenar grundas i kunskap och det sker en kontinuerlig kunskapsuppbyggnad. I många delar av verksamheten skapas kunskap genom inläsning, arkivstudier, studier av föremål och byggnader, fältarbeten och arkeologiska undersökningar.

Att bidra till forskning och kunskapsuppbyggnad, i enlighet med museilagen, innebär att museets samlade kunskap (inklusive samlingar) är tillgängliga för forskare såväl internt som externt, liksom att den forskning som görs på museet kommer både forskarsamhället och övriga samhället till godo.

Fig. 2. Selbåge från Rådmansö, märkt med initialerna SJS och året 1768. Upplandsmuseets samlingar UM40437. Foto: Kerstin Åberg, Upplandsmuseet.

FORSKNINGSINFRASTRUKTUR

Upplandsmuseet har en hög vetenskaplig kompetens vilket ger särskilda möjligheter att bidra till forskning och kunskapsuppbyggnad samt att möta museilagens krav. Andelen forskarutbildade antikvarier utgör 40% av museets samtliga antikvarier för år 2022. Sammanlagt har tio medarbetare genomgått forskarutbildning i ämnena: arkeologi (5), konstvetenskap (1), ekonomisk historia (1), historia (1), agrarhistoria (1) och kulturgeografi (1). Två av medarbetarna på forskningsavdelningen har dessutom docentkompetens. I jämförelse med andra läns museer är det en unikt hög siffra; även jämfört med centralmuseerna i landet där det år 2020 fanns sammanlagt 35 medarbetare med doktorsgrad och minst 16 med docentkompetens (oräknat Naturhistoriska riksmuseet som står i en klass för sig).³

Museets forskare bedriver vetenskaplig forskning i projekt finansierade genom externa och/eller interna medel, anordnar seminarier, deltar i forskningssamarbeten med andra aktörer, är drivande och deltar i olika nätverksarbeten, utför referee-granskning av publikationer och ingår i många olika typer av referensgrupper samt handleder studenter och doktorander.

Upplandsmuseet kan bekosta forskning eller vara huvudman för externfinansierade projekt. Forskningen kan bedrivas av egen personal eller externa forskare. Organisatoriskt kan forskning ske vid samtliga av museets avdelningar. Verksamheten koordineras av forskningschefen som också är avdelningschef och som ingår i ledningsgruppen.

Avdelningen för forskning

Museet har haft en forskningschef sedan 1999. Som grund för forskning och kunskapsuppbyggnad har programmet *Kunskapsbygget* från 1988 fungerat.⁴ Detta har varit mycket betydelsefullt för olika satsningar inom forsknings-, samlings- och utställningsverksamheten på museet. De områdena som prioriterades var utvalda för att de utmärkte Uppsala län och sammanfattades i begreppen: Jord, Järn och Administrativa system. Avdelningen för forskning skapades 2012, dessförinnan var det en integrerad del i Samlingsavdelningen, något som visar samlingsanslagens relevans för museets forskning.

Forskarna vid forskningsavdelningen har självständigt ansvar för sina forskningsprojekt, som kan ske enskilt men oftast i samverkan med kollegor på den egna eller andra avdelningar, och aktörer utanför Upplandsmuseet, på andra museer, institutioner eller universitet.

Forskningen handlar helt eller delvis om Uppsala län eller Uppland, men inte alltid. Det är också värdefullt att sätta regionen i perspektiv, vilket exempelvis kan ske i större externa projekt.

Medelsförvaltare

Upplandsmuseet är medelsförvaltare av externa anslag. Vetenskapsrådet (VR) har efter prövning godkänt Upplandsmuseet med motiveringen att "organisationen kan erbjuda förutsättningar för forskning av högsta vetenskapliga kvalitet. Stiftelsen Upplandsmuseet uppfyller även i övrigt kriterierna för att godkännas som medelsförvaltare av Vetenskapsrådets bidrag till forskning och forskningsstödande verksamhet."⁵

Övriga anslagsgivare som exempelvis Riksbankens Jubileumsfond, FORMAS, Berit Wallenbergs stiftelse eller de kungliga akademierna kräver normalt inte att man på förhand ska vara godkänd som medelsförvaltare för att kunna söka forskningsmedel.

Samverkan

Upplandsmuseet ser positivt på forskning i samverkan med andra aktörer då detta ökar insyn, relevans och mångsidig kompetens. Viktiga samarbetspartners i forskningsprojekt kan vara andra museer eller kulturarvsinstitutioner, myndigheter och civilsamhälle eller studenter och forskare vid olika

universitet. Dessutom ingår museets forskarutbildade personal i internationella forskningsnätverk med en räckvidd utanför Uppsala län. Formaliserade samarbeten eftersträvas med aktörer som universitet, museer och institut.

Upplandsmuseet är drivande i nätverket FOMU (Forskning vid museer). Nätverket samlar forskare vid statliga, kommunala, regionala och privata museer samt forskare vid akademier som forskar om eller tillsammans med museer. Nätverket arbetar för att synliggöra och utveckla forskningen vid museer för att skapa en bättre infrastruktur för forskning i hela museibranschen. Upplandsmuseet arrangerar i samarbete med andra museer seminarier och möten för nätverkets medlemmar.

Tidigare eller pågående forskningsprojekt

Upplandsmuseets största vetenskapliga projekt har varit publiceringen av *Uppsala domkyrka* i nio volymer, Sveriges kyrkor 227–232, 234, 236, 237. Arbetet finansierades med bidrag av Huseliusfonden från Kungliga Vitterhetsakademien och avslutades hösten 2016.

Exempel på anslagsgivare under senare år är: Vetenskapsrådet för det tvärvetenskapliga projektet *Resilience of Subsistence: the agrarian households between society and nature, 1750–1900*, ett samarbete med Sveriges Lantbruksuniversitet och Uppsala universitet; Berit Wallenbergs stiftelse för projektet *Riddaren och draken*; Kungl. Gustav Adolfs Akademien för projektet *Klostergatan 2* samt det Formas-stödda projektet *(O)Möjligheternas landsbygd*, ett samarbete med Uppsala universitet som belyst livsvillkoren för dem som lever med funktionsnedsättning på landsbygden.

Upplandsmuseet samfinansierar det pågående projektet *Samisk äldre historia i Uppland* där arkeologiska forskningsundersökningar av samiska lämningar har genomförts i ett samarbete med projektet *Det delade landet* vid Stockholms universitet och Statens historiska museer finansierat av Riksantikvarieämbetet (FoU-medel) och Vetenskapsrådet, i samverkan med Gävleborgs länsmuseum, Dalarnas länsmuseum, Gaaltje, sydsamiskt kulturcentrum, Institutet för språk och folkminnen och Mittuniversitetet. Upplandsmuseet utför även en samtidsundersökning inom ramen för projektet.

Bland genomförda samarbetsprojekt kan nämnas ett projekt från 2019 där en uppföljande samtidsstudie av museets första jordbruksundersökning av tre gårdar i Uppland från 1984 genomfördes som en masteravhandling från Sveriges Lantbruksuniversitet (SLU). Upplandsmuseet har under de senaste åren 2021–2022 bedrivit ett forskningsprojekt kring länets runstenar och där samarbetat med specialister vid Runverket, Riksantikvarieämbetet, Uppsala och Stockholms universitet, liksom Högskolan Dalarna, Kungliga Tekniska Högskolan samt Oslo universitet, Norge.

God forskningssed

Forskningen vid Upplandsmuseet följer gängse definitioner och praxis för vetenskaplig forskning så som de beskrivs i Vetenskapsrådets publikation *God forskningssed*.⁶ Forskning som genomförs med stöd av olika forskningsfinansierare publiceras fortlöpande i såväl vetenskapliga som populärvetenskapliga publikationer, både nationella och internationella.

Upplandsmuseet är medlem i ICOM och står bakom *ICOM:s etiska regler*.⁷ Det finns ytterligare nationella och internationella riktlinjer för studier och behandling av arkeologiska mänskliga kvarlevor liksom föremål. Förutom Upplandsmuseets egna *Riktlinjer för tillvaratagande av mänskliga kvarlevor* utförs forskningen i enlighet med de rekommendationer som formulerats av Riksantikvarieämbetet, Svenska arkeologiska samfundet liksom avseende föremål enligt anvisningar från World Archaeological Congress *Code of Ethics*.⁸

Forskning som faller under *Etikprövningslagen* ska etikprövas.⁹ Det kan till exempel ha relevans för museets forskning, om det rör biologiskt material som går att härleda till en enskild individ eller om det rör känsliga personuppgifter för nu levande individer, alternativt att känsliga personuppgifter går att härleda till nu levande släktingar.

Data som samlas in i samband med forskningen kommer att publiceras med samtycke och enligt de etiska principerna ovan. Där kommer kraven om datapubliceringsplaner att höras i enlighet med kommande EU direktiv, liksom kraven att bidra till nationella datainfrastrukturer såsom exempelvis SweDig Arc. Upplandsmuseet arkiverar material från forskningsprojekt i enlighet med de riktlinjer som ges i museets arkivbeskrivning.

Bibliotek och arkiv

Vid Upplandsmuseet finns ett referensbibliotek och en deltidsanställd bibliotekarie. Det vänder sig främst till museets personal, men tar efter överenskommelse även emot externa besökare. Publikationerna är inlagda LIBRIS och är på detta vis sökbara och tillgängliga för utomstående.

Digitala tjänster som e-böcker, tidskrifter och databaser tillhandahålls genom Vitterhetsakademiens bibliotek.

Vid Upplandsmuseet finns också ett omfattande topografiskt arkiv bestående av bland annat foton, handlingar och ritningar. Dessutom är Upplandsmuseet arkivhållande institution där myndighetsbeslut som berör kulturmiljöfrågor i länet arkiveras. Arkivet är således under ständig tillväxt. Delar av arkivet finns tillgängligt digitalt, men endast internt. Arkivet är tillgängligt för utomstående besökare, men då endast i form av förbokade besök.

Upplandsmuseets skriftserie

Upplandsmuseet har en egen skriftserie (ISSN 1404–2908) som kan användas för publicering av forskningsresultat och avrapportering av forskningsprojekt som genomförts internt eller i samverkan med andra aktörer. Serien startades 1999 och har utkommit med 14 titlar. De senaste publikationerna i serien är:

Lantbrukare och icke-bönder av Martina Nilsson (nr 11, 2019) utgörs av en mastersuppsats från Sveriges lantbruksuniversitet (SLU) som arbetats om till en publikation.

Håga – gravhögen och bygden från bronsålder till nutid (nr 12, 2022 red. Torun Zachrisson, Inga Ullén & Michael Olausson) är en antologi där bronsåldersmiljön sätts in i sitt lokala, regionala och överregionala sammanhang baserat på ny forskning och analyser. Boken samfinansierades av Länsstyrelsen i Uppsala län, som bekostade tryckningen.

Tyde den som kan – en upptäcktsfärd bland Upplands runstenar (nr 13, 2022 red. Torun Zachrisson & Magnus Källström), synliggör Upplandsmuseets projekt om vården av länets runstenar och presenterar ny forskning om runor och runstenar i Uppland. Kungliga Gustav Adolfs akademien har bidragit med medel till bokens formgivning.

Fig. 3. Museets pedagoger förmedlar kunskap till skolklasser och enskilda besökare.
Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

Sjukdom, tristess och underbart lugn. Vardagsperspektiv på coronapandemin i Uppsala län av Cecilia Bygdell (text) och Olle Norling (foto) (nr 14, 2022) är en samtidsundersökning utförd vid forskningsavdelningen i samarbete med museets fotograf. Detta projekt samfinansierades av region Uppsala och Upplandsmuseet.

Kommunikationskanaler

Forskning ska kommuniceras. Kommuniserande projekt i museet som utställningar och publikationer brukar utgå från forskningsinsatser, men utställningar kan i sin tur också föranleda forskningsinsatser med efterföljande publicering. Denna kan ske i vetenskapliga sammanhang eller som mer allmänt hållna synteser.

För att pågående forskning och nya resultat ska komma hela museets personal till gagn ska forskningsresultat kommuniceras och förmedlas internt genom informationsspridning på personalmöten, liksom på återkommande seminarier inom antikva-

rie/handläggargruppen. Vid större forskningsprojekt anordnas fortlöpande forskarseminarier.

Upplandsmuseet har mycket goda möjligheter att nå ut med aktuella forskningsresultat till allmänheten. På museet finns två anställda kommunikatörer, varav en är specialiserad på att föra ut resultat från vetenskaplig forskning. På museet är en museifotograf verksam. Museets många pedagoger förmedlar resultaten från forskning och kunskapsproduktion på plats i Akademikvarnen, professorshemmet Walmstedtska gården, friluftsmuseet Disagården eller Gamla Uppsala museum, men har även verksamhet ute i länet, särskilt när det gäller barn och unga.

Forskningsprojekt som bedrivs på Upplandsmuseet förväntas alltid bidra till den utåtriktade verksamheten. Detta kan ske i olika former som exempelvis genom utställningar, seminarier eller publicering av rapporter eller böcker, vetenskapliga eller populärt hållna, radio- eller TV-inslag samt inlägg i sociala medier.

Tillsammans med den forskning som bedrivs internt eller i extern samverkan möjliggör detta att museet uppfyller museilagens skrivning att "främja kunskap, kulturupplevelser och fri åsiktsbildning" (Museilagen 4 §, se ovan).

Upplands fornminnesförening

Upplandsmuseet har ett nära samarbete med Upplands fornminnesförening som är en av museets grundare och huvudmän.

Fornminnesföreningen och Upplandsmuseet samarbetar bland annat genom redaktionen för *Årsboken Uppland* som sedan 1940 utges av fornminnesföreningen. Årsboken är ett viktigt forum för populärvetenskaplig spridning av forskningsresultat om uppländsk kulturhistoria. Det gäller även Upplands fornminnesförenings skriftserie, där flera doktorsavhandlingar publicerats i samverkan med Upplandsmuseet.

Fig. 4. Lantmätare Carl Gripenhielms konceptkarta över Uppland från år 1689. © Lantmäteriet.

Fig. 5. Uppsala län med platser som nämns i texten. Länsgränserna är markerade i rött, medan landskapsgränsen för Uppland är markerad i svart. Karta: Andreas Hennius, Upplandsmuseet.

Fig. 6. Landhöjningen eller snarare strandförskjutningen skapar efterhand en ny kustlinje. Rödhall, Hållnåshalvön. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

UPPLAND – EN CENTRAL GRÄNSBYGD

Det landskapsutsnitt i östra Mellansverige som ligger mellan Mälaren och Dalälven har under historisk tid kallats Uppland och till stor del utgjorts av Uppsala län. Landskapet Uppland gränsar mot Ålands hav i norr och öster, Dalälven och Gästrikland i nordväst, Västmanland i väster och mot Mälaren och Södermanland i söder. Det har även en kort landgräns mot finska Åland vid ön Märket i Södra Kvarken. Uppsala län omfattar de västra och norra delarna av landskapet, ön Jörsön i Söderfors socken och den sydöstra delen av ön Tjuvholmen i Nora socken.

Limes Norrlandicus eller Norrlandsgränsen kallas den breda zon som på biologiska, topografiska och klimatologiska grunder särskiljer norra Sverige från södra. Den är tydlig i de norra delarna av Uppsala län där slättbygden ersätts av skogbevuxen morän.

Fig. 7. Gravfält i Sund, Börstils socken. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

Många kulturhistoriska särdrag som förknippas med mer nordliga områden har även förekommit i norra Uppland, såsom ett historiskt fäbodväsende

Fig. 8. Lera i meter efter meter. Av leran tillverkas byggnadstegel, taktegel, dräneringsrör, kakelugnar och konstgods. Vaksala tegelbruks lertäkt, Fålhagen i Uppsala, 1947. Foto: Gunnar Sundgren, Upplandsmuseet.

och närvaron av en samisk befolkning.¹⁰ Uppland framstår under stora delar av förhistorisk tid som ett gränsland mellan sydkandinavisk och norrlandsk kultur.

Flack relief och ny mark

I jämförelse med övriga landskap på Sveriges fastland uppvisar Uppland små topografiska skillnader, med en högsta höjd på endast 118 meter över nuvarande havsnivå vid Tallmossen i Heby kommun. Stora delar ligger lägre, på mindre än 35 meter över havet. Landhöjning och strandförskjutning har sedan den senaste istiden präglat såväl livsbetingelser som geografiska och ekonomiska förutsättningar på ett fundamentalt sätt, som inte nog kan överskattas. Nya markområden har blivit tillgängliga för bete, odling och så småningom bebyggelse. Vattenvägar har grundats upp när kustlinjen kontinuerligt flyttats österut. Det har medfört omlokalisering av boplatser, byar, städer och hamnlägen. Landhöjningen i kombination med den flacka profilen gör att Uppland ibland kallas Sveriges yngsta landskap.

Lera och bergmalm

Vid avsmältningen av inlandsisen avsattes glaciala och postglaciala leror, som i den centrala slättbygden ibland uppnår tjocklekar på långt över 50 meter.¹¹ Leran har haft en mycket stor påverkan på landskapets förutsättningar som jordbruksbygd och dessutom som råmaterial för hantverk och industri vid tegel-, kakel- och keramiktillverkning. I norra delarna av landskapet dominerar i stället berg- och moränmarker.

Förutsättningarna för utfällningar av rödjord och sjö/myrmalm saknas i stora delar av länet, varför förhistorisk järnframställning är ovanlig, förutom i nordväst. Berggrunden däremot är ofta järnhaltig, vilket har lett till en omfattande järnindustri knuten till Dannemora gruvor från slutet av medeltiden och framåt.¹² Malmen har utgjort basen för de många järnbruk som i större skala sedan 1600-tal har satt sin prägel på norra Uppland. Specifika samhällen med en unik byggnadskultur skapades på bruksorterna. Flera av dessa fick nya industrier under 1900-talet efter brukens nedläggningar, och ett fåtal av dem har ännu industrier med järn och stål som råvara.

Fig. 9. Heliga platser uppstod ofta vid speciella landskapsformationer som i mötet mellan en ås och å. Torslunda, "guden Tors lund" ligger där Tämnrån skär genom Uppsalaåsen i Tierp. Foto: August Fredrik Schagerström, 1921, Upplandsmuseet.

Åsar och vattendrag

Inlandsisen skapade ett flertal långsträckta rullstensåsar i nord-sydlig riktning. De har tillsammans med vattendragen använts för transport och kommunikation sedan urminnes tider. Den mäktigaste är Uppsalaåsen som sträcker sig från Södertörn i söder via Uppsala till Gävlebukten i norr. I västra delen av landskapet finns Enköpingsåsen. Dessutom finns flera mindre system av åsar.

Landskapet domineras av tre större vattensystem. I norra delen finns Dalälven tillsammans med sjön Tämnrån och Tämnrån. I östra delen finns många mindre sjöar och åar i anslutning till Olandsån och Skeboån. Övriga delar tillhör Mälarens avrinningsområde med Fyrisåns, Örsundaåns och Sagåns vattensystem, samt ett flertal andra vattendrag. Under förhistorisk tid fanns andra vattenleder som nu har grundats upp, som den så kallade Långhundraleden som förband de centrala delarna av Uppsala-slätten med Östersjön.¹³

Vattendragen, sjöarna och havet liksom möjligheten till landtransporter via rullstensåsarna har gjort att Uppland haft goda möjligheter för såväl nord-

sydlig som öst-västlig kommunikation. Än idag används många av de gamla vägsträckningarna, ombyggda till moderna vägar. Genom länet löper Europaväg 4 som förbinder landet från Skåne till Norrbotten och vidare mot Finland. Likaså löper järnvägens stambana genom Uppland och norrut. Stambanans etablering med dess stickspår har möjliggjort inrättandet av industrier och tätorter efter dess sträckning. I landskapet finns även landets största flygplats, Arlanda.

Fig. 10. Hårsbäcksdalen skapades när Örsundaån skar genom Enköpingsåsen. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

Fig. 11. Fågelsundet i Hållnäs är ett av norra Roslagens gamla fiskelägen.
Foto: Avena, juni 1989, Upplandsmuseet.

Fig. 12. Långe var vattenvägarna de viktigaste kommunikationslederna. Segelfartyg med besättning i Öregrund 1923. Foto: August Fredrik Schagerström, Upplandsmuseet.

Fig. 13. Småskalig fruktodling i Nederhassla, Häggeby socken.
Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

Fig. 14. Slättens moderna produktionslandskap. Hacksta gård 2019.
Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

Slätt och skog

Uppland och Uppsala län förknippas ofta med den bördiga jordbruksbygden i de södra och centrala delarna, där slott och herresäten trängs med runstenar och gravfält. Alla dessa aspekter av områdets historia är resultatet av de mycket varierade naturgeografiska förutsättningarna, med såväl jordbruksbygd som vidsträckta skogar, sjöar, åar liksom en lång kustlinje och en järnhaltig berggrund.

År 2010 fördelades den totala landarealen i länet på: 20% åkerareal, 2% betesmark, 5% bebyggd mark. Skogsmarken utgjordes av hela 63% medan resterande delar fördelade sig på myrmark (2%) och övrig mark (8%).¹⁴ Enköpings-, Uppsala- och Tierpslätten har haft en spannmålsorienterad produktion. I norr har inslaget av animalieproduktion varit viktigare. Livsmedelsindustrier har varit ett påtagligt inslag i Uppsala.

Fig. 15. De stora institutionernas byggnader dominerar staden Uppsala: Akademiska sjukhuset, slottet och domkyrkan före år 1885. Man skymtar också kupolen till universitetets gamla huvudbyggnad, Gustavianum. Foto: Henri Osti, Upplandsmuseet.

Städer

Städer med äldre stadsprivilegier i Uppsala län är Uppsala, Enköping, Öregrund och Östhammar. I Uppland finns också lämningarna efter den vikingatida handelsstaden Birka och det medeltida Sveriges äldsta stad Sigtuna, anlagd i sen vikingatid och med kontinuitet till idag. Landets huvudstad Stockholm räknades fram till länsindelningens genomförande som helt tillhörande Uppland.¹⁵ I städerna finns handel, hantverk och administrativa funktioner. Utvecklingen av landskapets städer har anpassats och omformats efter tidens politiska, logistiska och ekonomiska behov. Vissa städer, som Enköping och Uppsala, är framvuxna dynamiskt från tidiga centralorter i sina respektive bygder medan Stockholm har sitt ursprung i befästningsverk och strategiska överväganden. Landhöjningen har för flera städer haft stor betydelse och för Östhammars och Öregrunds del gjort att deras placering ändrats över tid.¹⁶

Centrum för makt och utbildning

Uppland har en lång tradition som politiskt och administrativt centrum. Under förhistorisk tid hade sveakungarna sitt residens i Gamla Uppsala och i Sigtuna. Här uppfördes under medeltiden också några av de äldsta kända kyrkorna. Mellan omkring 1270 och 1550 utvecklades staden Uppsala till ett politiskt och religiöst maktcentrum med ett kungligt slott och en domkyrka som fungerade som ärkesäte för den svenska kyrkan. 1477 etablerades dessutom ett universitet i staden. Från och med 1700-talet minskade Uppsalas rikspolitiska betydelse, men slottet används än idag som bostad för landshövdingen i Uppland. Staden är under 2000-talet liksom tidigare nationellt centrum för den svenska kyrkan och den högre utbildningen.

Fig. 16. Den medeltida kyrkan i Tegelsmora är av en typ som är vanligt förekommande i Uppland med murar av gråsten och dekorativa gavlar av tegel. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

Fig. 17. I järnålderns samhälle innebar makt tillgång till arbetskraft och resurser, med spår som ofta är synliga i landskapet än idag. Murverket till fornborgen Broborg, Husby-Långhundra socken visas för allmänheten av arkeolog Hans Göthberg på arkeologidagen 2020. Foto: Linda Qviström, Upplandsmuseet.

Fig. 18. Gamla Uppsala. Härskarsätet hyser inte bara Mellansveriges största ansamling av stora gravhögar, utan även synliga platåer där forna hallbyggnader stått. I bakgrunden syns Gamla Uppsala kyrka, uppförd under äldre medeltid som domkyrka i Sveriges första ärkestift. Foto: Ebba Drugge, Upplandsmuseet.

UPPLANDSMUSEETS FORSKNING PERIODEN 2023–27

I Upplandsmuseets verksamhetsplanering för de kommande åren utpekas fem olika mål, där forskning och kunskapsprogrammet framför allt återfinns i det första:

- **Stärkta kunskapsupplevelser och livslångt lärande**

Vi arbetar för att Upplands kulturhistoria och kulturmiljöer utforskas, bevaras och tillgängliggörs. Vi är en viktig kunskapsinstitution och samhällsresurs för regionens invånare. Med vilja och kraft låter vi kulturarvet bidra till kunskap och nya perspektiv på dåtid, samtid och framtid. Vi stärker kunskapsupplevelser och det livslånga lärandet genom satsningar utifrån kunskapsprogrammet, nya basutställningar och levandegörande av våra museimiljöer.

- **Samverkan som ökar kunskapen om Upplands kulturhistoria och kulturarv**

Genom lokal, kommunal och regional samverkan ökar vi kunskapen om Upplands kulturhistoria och kulturarv. Samverkan sker genom kulturhistoriskt och pedagogiskt kunskapsutbyte med olika aktörer. Vi är en kunskapsresurs, rådgivare och samarbetspartner. Vi har en bredd i vår verksamhet och är aktiva i hela regionen.

- **Digital närvaro**

Vi tar tillvara och utvecklar digitaliseringens möjligheter för att samla in, bearbeta och sprida kunskap i hela regionen. Med en fortsatt digitalisering inom verksamhetens olika fält ges förutsättningar för långsiktig hållbarhet. Den digitala närvaron öppnar också upp nya sätt att möta och interagera med länets invånare.

- **En hållbar verksamhet**

För en hållbar framtid genomlyser vi verksamheten och formulerar mål med utgångspunkt i de globala hållbarhetsmålen - Agenda 2030. Vår avsikt är att stärka museets arbete för hållbar utveckling inom tre områden: det ekonomiska, det sociala och det miljömässiga.

- **En effektiv organisation med medarbetare som trivs och utvecklas**

Upplandsmuseet ska vara en arbetsplats där medarbetare trivs och utvecklas. Vi arbetar för transparens och tydlighet i ledarskap och beslutsprocesser. Vi ska ha välfungerande rutiner, kommunikation och arbetssätt för en effektiv organisation

Region Uppsalas kulturplan för perioden 2023–2026

Stiftelsen Upplandsmuseets verksamhetsmål för de kommande fem åren relaterar till region Uppsalas kulturplan för åren 2023–2026. Regionen vill att Uppsala län ska vara en stark kulturregion med internationell lyskraft.

Forskningen som sker vid Upplandsmuseet når ut internationellt och bidrar därigenom till regionens ambition. Museets forskning stärker också regionens strävan att skapa hög kulturell delaktighet i en region för alla (delaktighetsmålet) och särskilt de nedan av oss markerade delarna av målet.

- Skapa förutsättningar för att alla ska känna sig delaktiga i kulturlivet.
- Ge länets invånare ökad tillgänglighet till att uppleva konst och kultur.
- Att länets invånare ska ha möjlighet till bildning och att utveckla sina skapande och kreativa förmågor.
- I bred samverkan arbeta för ökad digital delaktighet och stärka kunskapen om medie- och informationskunnighet.
- Värna barns och ungas rätt till ett eget språk och uttryck.
- Utveckla regionala strukturer som främjar kultur för, av och med barn och unga.
- Främja kunskap om prioriterade grupper, såsom personer med funktionsnedsättningar, nationella minoriteter och unga.
- Verka för kultur i ett hälsofrämjande perspektiv.

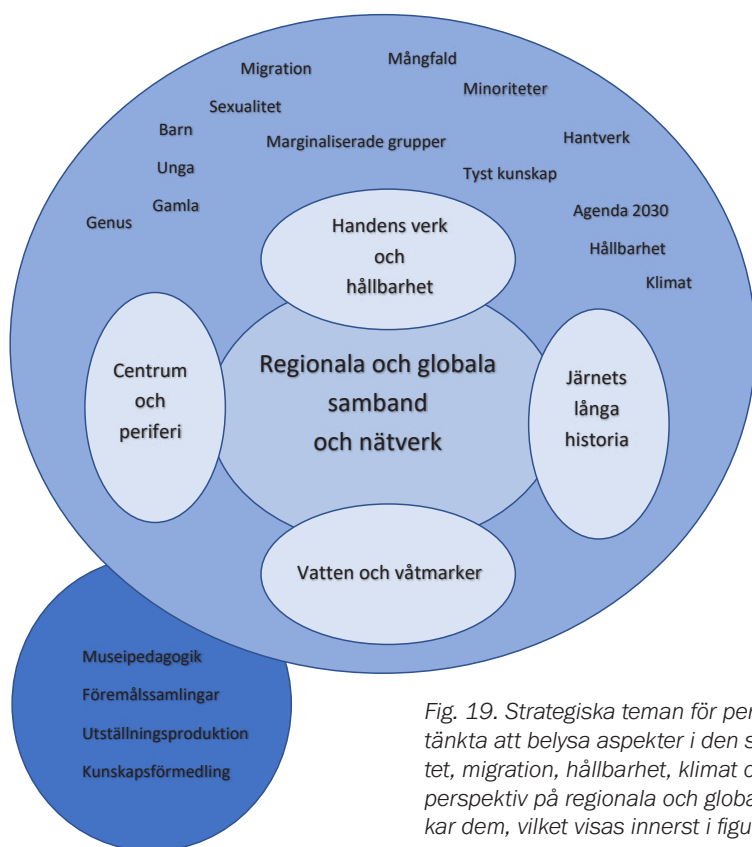

Fig. 19. Strategiska teman för perioden 2023–2027 i blekt blått. Respektive tema är tänkta att belysa aspekter i den större cirkeln utanför som genus, ålder, klass, sexualitet, migration, hållbarhet, klimat och Agenda 2030:s mål. Dessa teman kommer att ge perspektiv på regionala och globala samband liksom på de nätverk som sammanlänkar dem, vilket visas innerst i figuren. Figur: Andreas Hennius, Upplandsmuseet.

Strategiska teman

Upplandsmuseets forskning har haft en inriktning mot agrarhistoria, dräktskick, kyrklig och profan bebyggelse, lokala verkstäder och företag liksom samtidsundersökningar, som varit och fortsatt är mycket betydelsefull. Under den kommande femårsperioden kommer dock andra områden att prioriteras där kunskapsbehoven är större. Mot bakgrund av de långsiktiga målen (ovan) avser Upplandsmuseet att arbeta med fyra strategiska teman för forskning och kunskapsuppbyggnad under perioden 2023–2027.

Prioriterade teman är:

- Järnets långa historia
- Vatten och våtmarker
- Centrum och periferi
- Handens verk och hållbarhet

Dessa teman har identifierats som områden där Upplandsmuseet behöver en kunskapsuppbyggnad som bättre svarar mot målet att vara en viktig kunskapsinstitution i länet. De är generellt formulerade och knyter an till hur människorna Uppland genom årtusendena förhållit sig till och förändrat sin omgivning, sina levnadsförhållanden och kulturella mönster och på så sätt format dagens samhälle och livsmiljöer.

Prioriterade teman förväntas ge perspektiv både på regionala och globala samband samt de nätverk som knyter dem samman (se figuren nedan). De specifika forskningsprojekt som ska genomföras inom respektive tema bör även belysa aspekter som lyfts i övergripande styrdokument som genus, ålder (barn, unga, vuxna och gamla), klass, sexualitet, migration och inte minst hållbarhet, klimat och Agenda 2030:s mål.

De strategiska temana är valda utifrån fyra kriterier och ska:

1. möta de utvecklingsbehov som museet har och därigenom fortsätta att vara ett samhällsrelevant museum med hög kompetens inom våra ämnesområden
2. fördjupa kunskapen om länet, såväl under historisk tid som idag
3. vara väl förankrade i museets verksamhet, kunna fördjupa museets samlingar, leda till nyförvärv, ge ny kunskap och utveckla verksamheten
4. uppmuntra till tvärvetenskaplig forskning och pluralism vad gäller källor och metoder

Fig. 20. De uppländska järnbruken med sin speciella fysiska form, patriarkala struktur och nischade ekonomiska produktion präglar stora delar av det norra länet. Bruksgata i Tobo. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

Järnets långa historia

Upplands storskaliga Vallonbruk är välkända och Dannemoralmens kvalitet är och har varit vida omtalad. Men Uppland har en betydligt längre historia av järnproduktion. Kunskapsluckorna kring såväl den förhistoriska som medeltida järnframställningen är dock stora. Redan i museets tidigare kunskapsprogram *Kunskapsbygget* identifierades den förhistoriska och medeltida järnframställningen som prioriterade forskningsområden.¹⁷ I verket *Atlas över Sveriges bergslag* påtalas särskilt kunskapsbehoven vad gäller den medeltida järnproduktionen i Dannemora bergsbruksområde.¹⁸ Dessutom är kunskaperna ringa vad gäller bruksorternas utveckling under de senaste 100 åren, efter nedläggningen av bruken. Bruken och bruksmiljöerna präglar länet även efter att järnproduktionen har upphört. Eftersom järnet varit en viktig del av Uppsala läns kulturhistoria som fortfarande påverkar dagens miljö är det viktigt att förstå verksamhetens ursprung och utveckling i ett långt tidsperspektiv.

I Uppland har det funnits en experimentell järnhantering redan under yngre bronsålder.¹⁹ I nordvästra delen av landskapet, i områdena runt Heby och Tärnsjö, finns undersökta blästugnar med dateringar redan från förromersk järnålder.²⁰ Unikt för Uppsala län är också indikationer på att blästugnar även kan ha använts för att framställa järn från

bergmalm.²¹ Ett exempel är den järnframställningssugn från romersk järnålder som undersökts i Fullerö, där bergmalm, sannolikt från Stenby gruva i Vattholma, använts för produktionen.²² Detta är det hittills enda exemplet i Sverige där bergmalm direkt kunnat knytas till järnframställning så tidigt och med en direkt framställningsprocess. Användandet av bergmalm antyds även i ämnesjärn funna i både Valö och Garn, liksom en smälta i den senare.²³ Rimligen bör denna järnframställning med bergmalm som råvara ha försiggått från och med romersk järnålder, men inga ytterligare, liknande produktionsplatser har påträffats. Fördjupade analyser av framkomna fynd, anläggningar och miljöer med spår av järnframställning skulle kunna öka kunskapen om den tidiga järnhanteringen i området.

Det äldsta kända historiska omnämmandet av gruvbrytning i Dannemora är från 1481. Det finns dock ett flertal lämningar efter medeltida hyttor i länet som kan indikera en tidigare brytning inom Dannemora bergsbruksområde. Hyttan i Käbbeboda är belagd i det skriftliga materialet redan 1443. Ralbyhyttan har ¹⁴C-daterats till 12–1300-talet och en hytta i Ransta i Skuttunge som är skriftligt belagd 1391 har äldre ¹⁴C-dateringar till 1200-talet. Ytterligare ett antal hyttor för såväl järn, koppar som silver är kända från skriftligt material, dock saknas de exakta geografiska lokaliseringarna för

flera av dessa.²⁴ Undersökningen av en mindre gruva i Huddunge som inte är känd från skrivna källor visar att kopparmalm bröts där redan på 1200-talet,²⁵ vilket antyder att mörkertalet kan vara stort och att även begränsade undersökningar kan ge värdefulla resultat.

Hur hyttorna drevs och var organiserade är okänt. När det gäller bergshanteringen i Norbergs bergslag i Västmanland har denna föreslagits ha skett inom ramen för storgods, ägda av frälse eller kungamakt.²⁶ Det finns inte några belägg för att Dannemora var en "bergslag" i dess senmedeltida mening; en korporation i ett område som hade bergsprivilegier och bedrev bergsbruk med ett ursprung i medeltiden, även om exempelvis Aspoda i Films socken omnämns som bergsmansgård.²⁷ I stället tycks kungen tillsammans med privata intressenter redan tidigt ha utövat ett totalt inflytande över bergsbruket.

1545 bildas ett särskilt bolag för brytningen i Dannemora där även kungen var delägare och snart började en bruksrörelse i kronans regi växa fram.²⁸ 1600-talet är den period då Upplands och Sveriges järnhantering byggs upp och det svenska järnet blir en stor exportprodukt. Till stor del skedde detta tack vare utländska entreprenörers kapital och kunskaper. Uppmuntrade av Gustav II Adolf kom, framför allt under åren 1626–1655, en mängd immigranter från Vallonien i nuvarande södra Belgien och norra Frankrike till bruken i Uppland. Detta ledde inte bara till framväxten av de så kallade Vallonbruket men medförde även att det äldre systemet med små hyttor försvann.

När järnbruket lades ner under tidigt 1900-tal blev merparten av orterna utan en större arbetsplats. I några av de gamla bruksorterna fortsatte dock en stor arbetsgivare att dominera orten även efter bruksepoken. I Gimo och Söderfors finns under 2020-tal två stora industrier inom den moderna ståltillverkningen och i Österby ett gjuteri. Främst Gimo men även Söderfors tillhör orter utanför länets städer med inpendling till industrin. Produktionen på dessa två orter är båda världsledande inom respektive bransch. De bruksorter som inte fortsatte som industrier har omvandlats från relativt slutna och ekonomiskt stabila orter till platser med minskade arbetstillfällen. Först har avflyttning skett samt minskad service och sedan har inflyttning vidtagit genom att det funnits tomma, billiga bostäder, alternativt har bruksorterna omvandlats till byar med gles befolkning.

Dannemora gruvors nedläggning 1992 satte punkt för en månghundraårig gruvbrytning, som trots senare försök till omstart har omskapat samhället Dannemora från att vara Sveriges centrum för malmbrytning till ett samhälle i utkanten av Österby med sparsamt med bofast befolkning. Nedläggningen har varit föremål för insamling av Upplandsmuseet, delvis i samarbete med etnologiska institutionen vid Uppsala universitet.²⁹ När brytningen återupptogs 20 år senare kolliderade de kulturhistoriska värdena inom riksintresseområdet (Dannemora–Österbybruk C21) med de ekonomiska intressena. Effekterna blev exempelvis en begränsad tillgänglighet till de historiska miljöerna liksom att det lagstiftade byggnadsvårds-skyddet justerades för vissa byggnader.³⁰ Idag planeras på nytt en återupptagning av gruvbrytningen i Dannemora.

Den intensiva järnproduktionen har under årens lopp påverkat det uppländska fysiska landskapet på en mängd olika sätt. Gruvhål och dammar är uppenbara lämningar och idag diskuteras allt oftare de miljöfarliga aspekterna av industrin. Forskning med ett sådant fokus skulle eventuellt kunna ske i samarbete med Jernkontorets Bergshistoriska utskott och kommittén "Hållbarhet och miljöpåverkan i ett historiskt perspektiv – metallframställning, bergsbruk och stålindustri (90063/20)" där medarbetare från Upplandsmuseet ingår.

Pågående och framtida insatser: Under perioden kommer både större och mindre projekt att genomföras som fokuserar på järnets långa historia i länet. Ett första steg är ett mindre projekt i form av *Metallurgisk studie av slagg från arkeologiska undersökningar av en boplats i Hällby, Uppsala*. Ett andra är det sökta projektet *Arkeologiska fynd av byggnadsjärn – ett massmaterial med forskningspotential*. Det syftar till att skapa bättre förutsättningar för att fynd av byggnadsjärn från arkeologiska undersökningar (dvs järn som använts i byggnader, som spik och beslag) ska bli tillgängliga och användbara som källmaterial för forskning. Ett tredje är projektet *Filmers kulle – medeltida hytta?* Det är en fallstudie som vill belysa och analysera en möjlig medeltida hytta. Ambitionen är vidare att lokalisera fler hyttor med medeltida ursprung för att fördjupa kunskaperna kring den tidiga fasen av bergsbruket i Uppsala län. Där kan ytterligare analyser och dateringar av redan kända hyttor och deras närområden – som Ralbyhyttan i Dannemora bergslag – ge ny kunskap, liksom utökade fältinventeringar i kombination med mindre och riktade arkeologiska undersökningar samt arkivstudier.

Fig. 21. I skärgården vid Gräsö vittnar tomtningar om äldre tiders fiske. Dessa har tidigare varit i det närmaste okända, men har under senare år inventerats av arkeologerna Ann Segerberg och Ingmar Jansson. Foto: Avena, juni 1989, Upplandsmuseet.

Vatten och våtmarker

Varje del av Uppsala län har någon gång legat under vatten eller vid kusten, dessutom har inlandet präglats av sjöar och våtmarker långt fram i tiden. Upplänningarnas relationer till vatten – såväl ansamlingar av sötvatten som Östersjön – är betydelsefulla på olika sätt genom historien. De många skeppsristningarna inom Enköpingsstraktens hållristningsområden är vittnesbörd om en sådan relation, yngre järnålderns båtbegravningar en annan och de stora utdikningar av våtmarker som skedde under

18- och 1900-talet en tredje. Denna relation till havet och övrigt vatten är dock ett eftersatt forskningsfält med stora kunskapsluckor. I *Kunskapsbygget* berördes Upplands kustområden i mycket begränsad utsträckning.³¹ Därefter har forskningen om den uppländska kustbefolkningens liv och leverne i ett långtidsperspektiv varit ringa, framför allt i jämförelse med kustområden norr och söder därom. En intensifierad forskning kring Uppland som ett landskap som formats av vatten och som fortfarande idag är under utveckling kan därför tillföra mycket ny kunskap kring länets kulturhistoria.

Med en högsta punkt på 118 meter över havet har Uppland i sin helhet legat under högsta kustlinjen. När vattnet sakta började dra sig tillbaka var det höglänta partier i länets västra delar, som först blev beboeliga. Här steg öar ur havet kanske redan för 9500 år sedan. Den uppstickande marken utgjordes av de yttersta delarna i en vidsträckt skärgård där fastlandet låg närmare trettio kilometer åt väster. Ett flertal arkeologiska undersökningar av lämningar från stenåldern visar hur en mesolitisk livsstil och boplatsmönster ofta karakteriseras av en direkt närhet till stranden och dateras därigenom utifrån nivån över havet. En ekonomisk bas, grundad i jakt på såväl landlevande som maritima däggdjur (älg respektive säl), fiske, samt insamlande av växter så som exempelvis hasselnötter verkar fortleva i Uppland ända fram till senneolitikum, cirka 2300 f.Kr. Spåren av tidig- och mellanneolitisk odling, liksom andelen domesticerade djur, är mycket sparsamma.

I och med vattnets tillbakadragande blev alltmer land tillgängligt för odling och bosättningar. Under yngre järnålder (550–1050 e.Kr.) uppträder ansamlingar av gravfält på strategiska platser i dagens kustområden. Ett ökat ianspråktagande av de uppländska kustområdena kan också skönjas genom ortnamnen. Under historisk tid kallades kustdistriktet för *Roden*, vars betydelse framgår av att *Ruotsi* är de baltiska, finska och estniska namnen för Sverige.³² De så kallade tomtningarna kan ses som en del av kolonisationen av kustområdena under yngre järnåldern och tolkas som säsongsmässigt utnyttjade jakt- och fiskestationer. Tomtningar är vanliga såväl norr som söder om Upplandskusten, medan få är registrerade i Roslagen. Uppgifter talar för att tomtningar förekommer i större antal än vad som syns i fornminnesregistret. Dateringar från närliggande kustområden visar på en tidig nyttjandefas under vendeltid med ett intensifierat nyttjande under medeltid.³³

Samhällsutvecklingen i Norra Roden studerades inom ramen för Barknåre-projektet och bland annat framväxten av kulturlandskapet på Hållnäs-halvön i Norra Uppland.³⁴ Landhöjningen medförde att en inledande kolonisering skedde först under vendeltiden (cirka 550 e.Kr.) med ett säsongsmässigt bete och ett utnyttjande av de marina resurserna. Fasta bosättningar med tillhörande gravfält växte fram under vikingatiden. Fyndmaterialet visar på ett brett resursutnyttjande där odling, fiske och jakt på vilda däggdjur och framför allt sjöfågel spelade en väsentlig roll. Ben från sjöfågel uppträder under vikingatid och tidigmedeltid i stor mängd i Birkas bebyggelselager, men även i Sigtuna och Östra Aros

(Uppsala).³⁵ Den materiella kulturen i norra Roden visar på en välmående befolkning väl integrerade i de överregionala handelsnätverken.³⁶ Troligen har detta sin bakgrund i vikingatidens maritima organisation, men välståndet hör sannolikt även samman med ett ökat fiske³⁷ liksom täta kontakter österut via Åland, Finland och Rus.³⁸ Vid åmyningarna till Dalälven, Tämnrån, Strömmaren och Olandsån finns fornlämningar som i kombination med skriftliga källor vittnar om intensiva handelskontakter under såväl vikingatid som äldre medeltid. Den dominerande marknaden i Norra Roden under medeltiden var Älvkarleby där allmogen och köpmän från såväl närområdet som Norrland samlades vid midsommar, Mickelsmäss och allhelgona.³⁹ Marknadens ålder är inte känd men det mycket stora gravfältet vid Västanå antyder platsens äldre historia, vidare har det rika laxfisket tidigt lockat inte bara menigheten utan även kungamakten och kyrkan.⁴⁰ Förutom beredning av och handel med fisk och sjöfågel bör det även ha varit en intensiv handel med ejerdun och sältran som kunde bytas mot exempelvis salt och järn. Det finns ytterligare platser utefter den uppländska kusten som haft stor betydelse för den framväxande medeltida handeln med trä, tjära och fisk som exempelvis Skärplinge, Öregrund och Östhammar.⁴¹ Den senare finns belagd i de skriftliga källorna 1368 men marknadsplatsen nämns först 1383.⁴² På grund av landhöjningen flyttades staden så småningom norrut till Öregrund.

Den uppländska kuststräckan från Bottenviken till Stockholm har inventerats med hjälp av ett brett källmaterial som omfattar uppgifter om fartygsvrak, ortnamn, muntliga traditioner och tryckta källor, utifrån en metodik som utarbetats av Christer Westerdahl. Ur detta framträder ett maritimt kulturlandskap med farleder och hamnar, ballastplatser, varv och försvarsanläggningar.⁴³ Utefter kusten förekom en livlig sjöfart norrifrån mot Stockholm, Åland och Finland.⁴⁴

Det finns en djupt rotad bild av skärgårdens befolkning som en mångsysslade bonde/fiskare-befolkning. Utifrån jämförelser med situationen längre söderut kan denna dock problematiseras och kustens aktörer kan mycket väl ha en mer varierad bakgrund, som även kan ha förändrats över tid.⁴⁵

Även inlandet präglades betydligt mer av vatten än idag, då stora områden dikades ut under 18- och 1900-talet för att frigöra mark för odling. Under förhistorisk tid har våtmarkerna använts som heliga platser vid återkommande besök för rituella offer

Fig. 22. Dalälvens mäktiga fors genom Älvkarleby reglerades tidigt. 1915 var anläggningen färdigbyggd och var då en av landets större elproducenter. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

och depositioner av såväl människor som föremål. Innerskärgården har under bronsåldern fungerat som kontaktzon för möten, som kunnat vara både fredliga och våldsamma. Det blir tydligt vid platser där människor som mött en våldsam död, deponerats i olika gränsområden i västra Uppland, som sammanfaller med senare administrativa gränser.⁴⁶ I samma kustzon förekommer rituella depositioner av djur och bronsföremål.⁴⁷

Våtmarker undersöks sällan av arkeologer och få offerplatser i våtmark är undersökta i Sverige. Men föremål och skelettdelar av människor och djur som påträffats av allmänheten har ofta sänts in till museer runt om i Sverige. Forskningsprojektet *Tidens Vatten* har daterat och analyserat depositioner av människor och djur i våtmarker i Uppland både de som arkeologer undersökt och de som sänts in av allmänheten. Det gör att traditionen kan betraktas i ett långtidsperspektiv.⁴⁸ Sjön Bokaren på gränsen mellan Stavby och Rasbo socknar är en av dessa platser. Där har hästar och människor dödats och sänkts i vattnet under perioden 200–1000 e.Kr. eller eventuellt ännu längre. Trots att endast små ytor undersökts har fyra människor och minst elva hästskallar påträffats.⁴⁹ Det stora antalet individer

kan tyda på en plats av mycket stor betydelse i det regionala sammanhanget. Förmodligen kan den knytas till bebyggelsen Hov med en ansamling av storhögar från yngre järnålder, där ortnamnet Hov kan ha betydelsen förkristen kultbyggnad.⁵⁰

Pågående och framtida insatser: Bokaren är den enda våtmarksofferplats som undersökts i Mälardalen på ett mer omfattande sätt, men mycket mer kvarstår att undersöka. Fördjupade studier av denna plats är av stor nationell betydelse. För närvarande pågår arbetet med en större projektansökan.

På grund av att kunskapsläget avseende Upplandskustens människor och de fysiska lämningar de lämnat efter sig är eftersatt, vore ett forskningsprojekt kring kustbefolkningens livsvillkor ur ett långtidsperspektiv med hjälp av historiska och arkeologiska källor av stor vikt. Inledande steg inför ett större projekt har tagits genom att sondera vilka lokala/privata initiativ som företagits. Exempelvis kan ett inventeringsprojekt i den uppländska skärgården, parallellt med ett LIDAR-projekt, vara väsentligt för att analysera tomtningarnas brukningsfas mot bakgrund av bebyggelsehistorien i kustbandet.

Fig. 23. På gistvallen torkas och lagas näten från de många fiskebåtslagen. Fågelsundet 1945.
Foto: Uppsala Bild, Upplandsmuseet.

Intensiv forskning kring tidiga (järnålder/tidig medeltid) handelsplatser och handelsnätverk pågår i en internationell forskningskontext. Det vore angeläget att bättre förstå järnålderns handelssystem, liksom senare tiders handelsnätverk utefter kusten. Kunskapen kring exempelvis sjökrogar och gästhamnar längs den uppländska kusten är dock fortfarande begränsad. Denna kunskapslucka skulle kunna fyllas genom ett forskningsprojekt som kombinerar fältinventeringar med arkivstudier.

Fig. 24. Utsikt från Mora stenar, Lagga, där kungaval och ting hölls under medeltid och sannolikt även tidigare. Den låglänta marken kallas "Moran" eller "Blötan", ett gränsområde mellan de gamla folklanden Tiunda- och Attundaland. Ladorna vittnar om ängsmarkernas och foderhöets betydelse. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.

Centrum och periferi

I Uppland har sedan länge funnits flera överregionala maktcentra med direkt och indirekt påverkan på bygderna på slätten, i skogen och vid kusten – som de också stått i beroendeförhållande till. Vanligen har dessa centra en räckvidd långt utanför landskapet. De har ofta haft ett fördelaktigt kommunikativt läge i gränslandet mellan olika naturgeografiska zoner och råvarutillgångar och formats av olika sociala grupper som gynnats av enstaka händelser eller historiska skeenden. De centrala miljöerna har likaså fungerat som religiösa och ideologiska noder. Detta har gjort länet och landskapet intimt sammanlänkat med globala nätverk, migrationsrörelser och influenser utifrån.

Centrum och periferi bör inte betraktas statiska och heller inte relationen mellan dem. Vad som i ett regionalt perspektiv kan uppfattas som perifert, kan bli centralt när perspektivet ändras till att vara lokalt eller överregionalt.

De uppländska dialekterna skiljer sig åt och avspeglar den gamla administrativa indelningen i tre folkland: norra och centrala Uppland – Tiundaland – har mer släktskap med norrländskan, västra Uppland – Fjädrundaland – har många drag gemensamma med standardsvenskan, medan sydöstra Uppland – Attundaland – uppvisar ålderdomliga drag.⁵¹ Sedda var för sig har dessa tre områden haft sina mittpunkter i folklandens tingsplatser. Men medan Östra Aros (Uppsala) för Tiundaland och Enköping för Fjädrundaland har varit betydande orter, tycks Attundalands tingsplats: Folklandstingstad i Lunda socken, inte ha varit lika stabil. I folklandet Tiundaland ingick även Gästrikland.

De regionala skillnaderna är tydliga även i runstensresandet, de monument som mer än andra förknippas just med Uppland (980–1130). Ingenstans i Skandinavien får traditionen att resa runsten ett sådant genomslag som här. Den får först fäste i sydöst bland dem som farit västerut, i landskapets västra delar finns en egen tradition, medan den

Fig. 25. Under de senaste åren har stora arkeologiska undersökningar gjorts på Stora Torget i Uppsala vilka förändrat bilden av stadens uppkomst och framväxt. På bilden undersöker Karin Stenström ett timrat hus.
Foto: Adam Hultberg, Upplandsmuseet.

verkligt karakteristiska uppländska runstenstraditionen skapas genom en runristare – Åsmund Kåresson – som troligen kom från Mellannorrland.⁵² Unikt för Uppland är de runstenar av röd sandsten som främst tillhör det sena 1000-talet och tidiga 1100-talet och uppträder vid tidiga kyrkomiljöer som föregår stenkyrkorna.⁵³ Dessa tidiga kyrkor är centrala miljöer i de senvikingatida och tidigmedeltida bygderna norr om Mälaren. Om fenomenet däremot betraktas ur ett skandinaviskt perspektiv framstår Uppland som ett heterogent område som saknar den enhetliga begravningstradition som karakteriserar samtida och mer välorganiserade kristna landskap. I Uppland förekom i stället fortsatt traditionella förkristna kremationsbegravningar på gårdsgravfälten parallellt med att nya kristna gravplatser och kyrkogårdar etablerades både på urbana platser och landsbygden.⁵⁴

En aspekt av centrum och periferi är relationen mellan bygd och utmark. Det är tydligt att föreställningen om utmark är kulturell och har varierat över tid. I början av yngre järnålder (ca 550 e.Kr.) märks ett intensifierat utnyttjande av utmarken, den mark som inte är åker, äng eller tomtmark och som

är belägen på avstånd från bygden. Det är synligt i arkeologiska lämningar av produktionsplatser i utmarken men avspeglas även i fyndmaterialet i slättbygden. Detta kan tolkas som att de förändringar som sker i markreglering och äganderätt i bygderna även inbegriper utmarken. Under medeltiden var kontrasten stor mellan de gamla kulturbygderna i söder och de möjligheter till expansion som fanns i nyodlingsbygder i norr. För de samer som rörde sig i familjegrupper med renar i norra Uppland under slutet av 1600-talet till 1800-talet var skogsmarken hemvist, medan samma marker ur ett byperspektiv ansågs som byallmänning och utmark.⁵⁵

De uppländska bruken som idag behandlas som avses belägna var helt centrala för den tidigindustriella verksamheten på ett nationellt plan liksom för Västeuropas ekonomiska utveckling. Då var tillgången på skog en fördel, senare i samband med bruksdöden kunde skogen i stället ge virke och pappersmassa. Urbaniseringsvågen på 1960-talet med en inflyttning till städerna, ledde till en motrörelse: 1970-talets gröna våg. Idag märks en ny grön våg.

Fig. 26. S:t Pers kyrkoruin med omgivande bebyggelse av varierande ålder. Arkeologisk undersökning 1965–1967 i kvarteret S:t Per, Uppsala. Foto: Upplandsmuseet.

Centrum och periferi kan ibland vara geografiskt mycket närliggande, det gäller exempelvis relationen mellan Gamla Uppsala och dagens Uppsala. Senast under folkvandringstid (400–550) växte centralplatsen i Gamla Uppsala fram. Den föregicks av förändringar i jordbruksproduktionen i området redan under 300- eller början av 400-talet som har satts i relation till en framväxande elit.⁵⁶ I början av vendeltid (550–600) skedde en kraftig monumentalisering av området med uppförandet av kungshögarna, hallplåtarna och rader av idag försvunna men en gång högresta stolpar. Förmodligen sammanfaller detta med att Gamla Uppsala blir kärna i den godsmassa som i senare källor kallas Uppsala öd, kronogodset. Gamla Uppsala har under senare år genom forskningsprojektet *Gamla Uppsala – framväxten av ett mytiskt centrum* varit föremål för arkeologiska forskningsundersökningar. Omfattande exploateringsundersökningar har också skett vilket bidragit till att fördjupa bilden av och förståelsen för miljön. Men det råder fortsatt ett behov av synteser och fördjupade studier av det rikliga fyndmaterialet, som är svårt att överblicka för såväl specialister som allmänhet.

I skrivna källor från tidig medeltid omtalas kungsläkten Ynglingarna i Gamla Uppsala, som ansågs vara gudaättlingar och härstamma från guden Frö. Forskningen har lyft fram den manliga delen av härskarmakten som den speglas genom materiell kultur och skrivna källorna, medan den kvinnliga inte på samma sätt har framhållits. Faktum är att kvinnors närvaro och betydelse i relation till centra och härskarsäten inte varit en forskningsfråga trots att deras insatser måste varit betydande.⁵⁷

Östra Aros, det tidigare namnet på dagens Uppsala, är den punkt där Uppsalaåsen möter vattenleden Fyrisån och Föret. Platsen har i äldre forskning oftast betraktats som en perifer och osjälvständig hamnmiljö i skuggan av centralplatsen Gamla Uppsala.⁵⁸ En bidragande orsak är troligen den flytt som skedde på 1270-talet när ärkesätet fördes över från Gamla Uppsala. Samtidigt flyttade namnet med och Östra Aros blev (nya) Uppsala. Det kan ha gjort att platsen vid Fyrisåns mynning har tillmätts mindre betydelse än den med hänsyn till de äldre lämningarna egentligen förtjänar. Uppfattningen har resulterat i att man ofta har bortsett från

de äldre fynd som faktiskt finns. Det finns ett stort behov av grundforskning kring Östra Aros före år 1300 där lämningarna efter bebyggelse, gravar och kyrkor är fragmentariska och de skrivna källorna få. Tydligt är dock att här finns unika statusföremål, kyrkomiljön är mångfacetterad och komplex redan innan domkyrkoflytten och att vissa kyrkogårdar är oväntat tidiga.⁵⁹

Pågående och framtida insatser: Det råder ett behov av synteser och fördjupade studier av centrat Gamla Uppsala. Dagens publikationer är svåra att överblicka för såväl specialister som allmänhet. Här saknas fördjupade analyser av föremål vilket en antologi med olika artiklar avser att belysa. En aspekt av detta blir exempelvis att synliggöra kvinnors närvaro och roller vid härskarsätet Gamla Uppsala och dess omgivningar för dess mest expansiva period, tiden 550–750.⁶⁰ Ett publikationsprojekt *Fynd i fokus – föremål och företeelser i och kring Gamla Uppsala* pågår i samarbete med bland annat Uppsala universitet.

Det finns ett stort behov av grundforskning kring Östra Aros före år 1300 där lämningarna efter bebyggelse, gravar och kyrkor är fragmentariska och de skrivna källorna få. Medel för ett större treårigt projekt *Östra Aros – I skuggan av Gamla Uppsala* som rör platsens och stadens äldre historia har erhållits av Vetenskapsrådet och kommer att påbörjas år 2024.

Inom det pågående projektet *Samer i Uppland* kommer en artikel att publiceras baserad på en samtidsundersökning med intervjuer av efterlevande släktingar till den sockensamiska familj vars torp varit föremål för arkeologisk forskningsundersökning. Dessutom genomförs en mindre studie av bouppteckningsmaterial från samiska hushåll under 1800-talet.

Hur och när under historien märks sambanden mellan norra och centrala Uppland (Tiundaland) och Norrland? Hur ser spänningar och beroendeband mellan stad och land i länet ut idag?

Fig. 27. Byggnadsvård lärs ut i praktiken på friluftsmuseet Disagården. Foto: Tim Hjelm, Upplandsmuseet.

Handens verk och hållbarhet

I det förindustriella samhället var den immateriella kunskapen om tillverkningstekniker avgörande för sådant som tillverkning av textilier, redskap och byggnader, likväl som i matproduktion och förädling. Med industrialiseringen blev tillverkning storskalig, standardiserad och specialiserad. Sökandet efter ekonomisk vinning har lett till större och större enheter, en alltmer uppsplittrad produktion med specialiserade tillverkningsenheter och en mindre flexibilitet när stora enheter ska tillverkas kostnadseffektivt.

En kritik mot detta kan ses i sociala rörelser som uppvärderar handens kunskap, det småskaliga och personligt präglade. De är intressen som ofta samverkar med en medvetenhet om hållbarhetsfrågor, och det finns en samhällskritisk dimension i mycket hantverk. Att utöva hantverk kan vara att ställa sig kritisk till globala tillverkningsprocesser och försäljningsorganisationer, att utgöra småskaliga alternativ och att nyttja tekniker och metoder som gör mindre miljöavtryck än de konventionella. För att

kunna möta samhällsutmaningar i Agenda 2030:s anda behövs en samhällsomställning, och som en av många möjliga framtida vägval i detta framhålls den historiskt grundade kunskapen om hantverk. Bättre kunskap om dessa rörelser kan bidra till att historiskt grundad kunskap och framtida utmaningar kan mötas.

Det immateriella kulturarvet sammanfattat i hantverksbegreppet består av olika områden, alla med sina specifika förhållanden. Det är en handlingsburen kunskap, där ett görande är involverat i traderande och vidmakthållande av kunskap. Det som ryms i det moderna begreppet hantverk har tidigare tillhört både det vardagliga tillverkanget och underhållet och det mer specialiserade i städernas skråväsende och landsbygdens hantverkare. Att använda immateriella kunskaper i tillverkningsprocesser är inte enbart förbehållet hantverk med traditionellt historiska rötter. Även den moderna industriella tillverkningen kräver användning av sinnen, där syn, ljud och lukt vägleder den automatiserade och digitaliserade produktionen. Det som skiljer hantverk och industriell produktion åt

Fig. 28. Ett smide med återbruk i fokus, från projektet Jag slöjdar! Foto: Andreas Norin, Upplandsmuseet.

är graden av standardisering, produktionsvolym, materialanvändning – och den samhällskritiska framtoningen.

Slöjdrörelsen startade med ambitionen att spara artefakter och immateriell kunskap om framför allt kvinnors textila produktion. I rörelsen fanns en fostrande tradition, och den ville ge möjlighet till extra inkomster för dess kvinnliga utövare. I tiden fanns teoretiska antaganden som låg till grund

för en geografisk klassifikation, med skapande av typiska drag i slöjden i olika landsändar. Den första slöjdrörelsen bars fram av kvinnor och var orienterad mot kvinnors tillverkning. Trä och metall kom att införlivas, och därmed också hantverk med manliga konnotationer. Den moderna slöjdrörelsen har en tydlig vilja att utveckla former, material och metod och att vara kommersiellt gångbar, men däremot har den behållit sin ställning som samhällskritisk bland annat genom betoning på hållbarhet.

Slöjdrörelsen är både formellt organiserad, och finns i en mer informell form.

En specifik träförädling med historiska rötter är den småskaliga möbeltillverkningen i nordöstra delen av länet. Det omfattande slöjdandet i Vålaområdet var del av ett mångfacetterat jordbrukande. Åkermarken innan sänkningen av Tämnaaren var begränsad, och gårdarna med underlydande torp var involverade i en träförädling för avsalu på Mälardalens marknader. Där tillverkades specialiserade produkter så som möbler, laggade kärl och takspån, vilket gav kontanta inkomster. Fram till mitten av 1900-talet fanns fortfarande en omfattande småskalig träförädling i området.

Ett annat område är ett hållbart byggande och renoverande med äldre byggnadsmaterial och tekniker som grund. Byggnadsvårdsrörelsen har utvecklats till en omfattande folkrörelse, både organiserad och icke-organiserad, som lyfter fram värdet av äldre kunskaper och material. Liksom i andra hantverksområden som nyttjar den historiska kunskapen finns här en udd av samhällskritik, genom att visa på en väg till långsiktighet i byggande och renovering på en byggnadshistorisk grund samt genom att den till stor del drivs av enskilda individer eller små byggnadsfirmor. Genom förvaltande av äldre byggnader, antikvarisk verksamhet och pedagogiska insatser är museer i högsta grad involverade i denna sociala rörelse. Den materiella och immateriella kunskap som museer tillsammans med sina kontaktnät besitter är unik inom detta område.

På matproduktionens område finns ett ifrågasättande av den storskalig och anonymiserade matberedningen och försäljningen genom etablering av småskaliga livsmedelsproducenter, ibland benämnt mathantverkare. En inspirationskälla är 18- och 1900-talens matberedning i hemmen och den mindre produktionen för avsalu. Här betonas tradition och kontinuitet med äldre kunskaper. Den tidiga rörelsen med att bevara äldre mattraditioner och kunskaper var inriktad mot kvinnors arbete. Parallellt finns en annan inspirationskälla som hämtar näring ur den globala hälso- och miljörörelsen. Idag är den småskaliga matproduktionen högt internationaliserad, där recept, råvaror och försäljningssätt hämtar inspiration från hela västvärlden.

Intresset är tvåfalt: En bättre historisk kunskap om de handlingsburna kunskaperna inom det breda hantverksområdet är en viktig grund för kunskapen om hantverk historiskt och idag. Dessutom finns

inom temat en vilja att förstå hur äldre tekniker blir ihågkomna, omtolkade, använda och förses med nya värden, och då inte minst i det samhällsaktuella området hållbarhet. Handens verk kan förstås som hållbar både genom de använda teknikerna och materialen, och genom att den småskaliga människonära tillverkningen i sig tycks föda en medvetenhet om hållbarhetsfrågor. Handens verk verkar med andra ord både vara ett alternativ i sin praktik, och genom att utövas leda till en bättre systemförståelse och en vilja att prova alternativ till dagens storskaliga produktions- och förädlingskedjor. Dessa förhållanden är väl värda att utforska vidare.

Med dagens hållbarhetsutmaning behöver samhället både minnas äldre handlingsburna kunskaper, och utveckla nya förhållningssätt. Någonstans i skärningspunkten mellan ett traderande och ett utvecklande finns hantverksområden som byggnadsvård och slöjd, liksom en småskalig matproduktion. De kulturhistoriska museernas betoning på vardagslivet har en möjlighet att bidra med kunskap om hur individen agerar, sociala rörelser fungerar och vilken funktion det immateriella kulturarvet kan ha i dagens samhälle.

Pågående och framtida insatser: Projektet *Jag slöjdar!* problematiserar samtida slöjdares materiella och sociala praktiker, och utökar föremålssamlingar med moderna slöjdalster. Angeläget vore även att studera de moderna slöjdare som finns kvar i Vålaområdet och deras förvaltande och förnyande av en månghundraårig tradition.

Relevanta forskningsfrågor kan även vara experimentellt praktiska till sin karaktär för att nå kunskap om äldre tiders tekniker och metoder och söka kunskap om hushållens ekonomiska, sociala och tekniska möjligheter historiskt sett. Även frågor om hur den immateriella kunskapen brukas och utvecklas i en samtidskontext är av intresse, som i exempelvis re-enactmentrörelsen.

Museet gynnas av ytterligare kunskap om historiska tekniker och material, regionala uttryck i bebyggelsen samt kunskap om den moderna byggnadsvårdsrörelsen.

Matproduktionen sedd som ett mathantverk är dokumenterad i en samtidskontext, men har aldrig kommunicerats. Relevanta frågeställningar kan handla om betydelsen av geografi och skala liksom historiska kunskapers roll i utvecklandet av småskaliga metoder.

Noter

1. Museilagen, SFS nr 2017:563
<https://rkrattsbaser.gov.se/sfst?bet=2017:563>
2. ICOM,
<https://icomsweden.se/verksamhet/icomsweden/museidefinition/>
3. Svanberg 2020.
4. Flygare 1988.
5. Citat ur skrivelse från VR till Upplandsmuseet i december 2021.
6. Vetenskapsrådet, god forskningssed, https://www.vr.se/download/18.2412c5311624176023d25b05/1555332112063/God-forskningssed_VR_2017.pdf
7. ICOM:s etiska regler https://icomsweden.se/wp-content/uploads/2010/12/etiska-regler_webb-1.pdf
8. Riksantikvarieämbetet, Stöd i hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar <http://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1395042/FULLTEXT01.pdf>
Arkeologiska samfundet, Principer för god arkeologisk praxis, http://www.arkeologiskasamfundet.se/about_praxis.html
World Archaeological Congress, Code of Ethics <https://worldarch.org/code-of-ethics/>
9. Etikprövningslagen Lag (2003:560) om etikprövning av forskning som avser människor, https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-2003460-om-etikprovning-av-forskning-som_sfs-2003-460
10. Frödin 1950; Zachrisson, I. 1997, 2022.
11. SGU.
12. Berg & Hermodsson 2002.
13. Ambrosiani 1961.
14. Markanvändningen i Sverige.
15. Tesch 2016; Dahlbäck 1995.
16. Andersson 1990; Kjellberg 2021; Söderlund 2016; Söderberg 1985.
17. Flygare 1988.
18. Berg & Hermodsson 2002.
19. Hjärthner-Holdar 1993.
20. Kjellberg 2006, med där anförda referenser; Willim, Forenius & Ogenhall 2010.
21. Hjärthner-Holdar 2007.
22. Karlenby 1993; Kresten 1993.
23. Grandin & Hjärthner-Holdar 2010; Pappas Adlerburg 2017.
24. Berg & Hermodsson 2002.
25. Hjärthner-Holdar, Ogenhall & Willim 2014.
26. Pettersen Jensen 2012.
27. Douhan 1990. Film RAÄ 90.
28. Berg & Hermodsson 2002.
29. Andersson & Ek-Nilsson 1998.
30. Geijerstam 2016.
31. Flygare 1988.
32. Andersson 2001, 2004 med där anförda referenser.
33. Norman 1988; Törnqvist 2019.
34. Broberg 1990.
35. Ericson 1987.
36. Zachrisson, T. 1989.
37. Handel med strömming/sill skedde redan under vikingatid, se Atmore et al. 2022.
38. Blomkvist 2005, 2008.
39. Broberg 1990.
40. Dahlbäck, Jansson & Westin 1972; Rosén 1949.
41. Broberg 1990; Söderberg 1985.
42. Broberg 1990; Söderberg 1985.
43. Westerdahl 1987, 1989, 2014.

44. Westerdahl 1987.
45. Thörnqvist 2019.
46. Fredengren 2015; Lindström 2009.
47. Rundkvist 2015.
48. Fredengren 2015.
49. Eklund & Hennius 2014.
50. Zachrisson, T. 2014.
51. ISOF <https://www.isof.se/lar-dig-mer/kunskapsbanker/lar-dig-mer-om-svenska-dialekter/utforska-sveriges-dialekter/sveamal/uppland>
52. Källström 2022.
53. Hagenfeldt & Palm 1996.
54. Sammanfattat i Ljung 2016.
55. Qviström, Nordin & Zachrisson 2022.
56. Frölund 2019, 2023.
57. Sammanfattat hos Sundqvist 2016.
58. Från Östra Aros till Uppsala 1986.
59. Qviström, Sjöling & Bengtsson 2022a och b.
60. Pågående studie: Zachrisson, Hedenstierna-Jonson & Ljungkvist (red.) manus 2023.

Referenser

- Ambrosiani, B. 1961. Långhundraleden. *Årsboken Uppland*:7–33.
- Andersson, H. 1990. *Sjuttiosex medeltidsstäder. Aspekter på stadsarkeologi och medeltida urbaniseringsprocess i Sverige och Finland. Medeltidsstaden 73*. Riksantikvarieämbetet och SHM.
- Andersson, Th. 2001: Roden – Ruotsi. *Namn och Bygd* 89. S. 153–154.
- Andersson, Th. 2004. Svethiudh, det svenska rikets kärna. *Namn och bygd*, 92: 5–18.
- Andersson, M. & Ek-Nilsson, C. 1998. Livet efter gruvan. Ett etnologiskt fältarbete i Dannemora. *Årsboken Uppland* 1998: 129–140.
- Atmore, L.M., Martínez-García, L., Macowiecki, D. & Star, B. 2022. Population dynamics of Baltic herring since the Viking Age revealed by ancient DNA and genomics. *PNAS* vol. 11, no 45. <https://doi.org/10.1073/pnas.2208703119>
- Bengtsson, H. 2022. *Riddaren och draken. En rekonstruerad historia*. Stockholm: Medströms förlag.
- Berg, L. & Hermodsson, Ö. 2002. *Dannemora bergsbruksområde: en sammanställning över de bergshistoriska lämningarna i Alunda, Björklinge, Dannemora, Ekeby, Films, Forsmarks, Hökhuuuds, Lena, Morkarla, Rasbokils, Skuttunge, Skäftbarmars, Tensta, Valö, Vendels, Viksta och Österlövsta socknar*. Atlas över Sveriges bergslag. H 115. Stockholm: Jernkontoret.
- Blomkvist, N. 2005. *The discovery of the Baltic: the reception of a Catholic world-system in the European north (AD 1075–1225)*. Leiden: Brill.
- Blomkvist, N. 2008. Spåren av en svunnen världskonjunktur. I: Pettersson, A-M. (red.) *Spillingsskatten. Gotland i vikingatidens världshandel*, s. 155–185. Visby: Länsmuseum på Gotland.
- Broberg, A. 1990. *Bönder och sambälle i statsbildningstid: en bebyggelsearkeologisk studie av agrarsambället i Norra Roden 700–1350*. Stockholm: Stockholms universitet.
- Bygdell, C. & Norling, O. 2022. *Sjukdom, tristess och underbart lugn. Vardagsperspektiv på coronapandemin i Uppsala län*. Upplandsmuseets skrifter 14. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Dahlbäck, G. 1995. *I medeltidens Stockholm*. Monografier utgivna av Stockholms stad 81. Stockholm: Stockholms medeltidsmuseum.

- Dahlbäck, G., Jansson, B. & Westin, G. 1972. *Det medeltida Sverige. Band 1 Uppland: 1 Norra Roden*. Stockholm: Almqvist & Wicksell.
- Douhan, B. 1990. *Bruk i Uppland. Rapport från Stiftelsen Leufsta*. Dannemora Bergslags stiftelse. Uppsala.
- Eklund, S. & Hennius, A. 2014. Bokaren. *SAU verksamhetsberättelse 2014*: 26–27.
- Ericson, P. G. P. 1987. *The Osteology of the eider. Somateria mollissima: a study of sexual, geographic, and temporal morphometric variation in the eider skeleton*. Stockholm: Historiska Museet.
- Flygare, I. 1988. *Kunskapsbygget. Forsknings- och undersökningsprogram för Upplandsmuseet*. Stiftelsen Upplandsmuseet. Uppsala.
- Fredengren, C. 2015. Water politics. Wet deposition of human and animal remains in Uppland, Sweden. *Forvännen* 110:161–183.
- Från Östra Aros till Uppsala. En samling uppsatser kring det medeltida Uppsala*. 1986. Cnattingius, N. & Nevéus, T. (red.). Uppsala stads historia VII. Uppsala.
- Frödin, J. 1950. Upplands gamla fåbodar. *Uppland* 1950:24–46.
- Frölund, P. 2019. *Bosättningar och jordbruk i Gamla Uppsala 200 f. Kr–600*. Licenciatavhandling i agrarhistoria. Sveriges Lantbruksuniversitet. Uppsala.
- Frölund, P. 2023. Old Uppsala: Framing an Iron Age tributary society. In: Ystgaard, I & Ødegaard, M. (eds.) *Complexity and dynamics: Settlement and landscape from the Bronze Age to the Renaissance in the Nordic Countries (1700 BC–AD 1600)*. Oxbow books. S. 157–170.
- Geijerstam, J. af. 2016. *Industrihistoriska värden: formering och omförbandling*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet.
- Grandin, L. & Hjärthner-Holdar, E. 2010. *Smide och ämnesjärn. Metallografisk analys och ¹⁴C-datering av järn. Uppland, Biskopskulla socken, Garn 1:1, och Villsberga*. UV GAL rapport 2010:7. Uppsala.
- Hagenfeldt, S. & Palm, R. 1996. *Sandstone runestones. The use of sandstone for erected runestones*. Runica et mediævalia. Scripta maiora 2. Stockholm.
- Hedenstierna-Jonson, C., Ljungkvist, J. & Zachrisson, T. (red.) *Fynden i fokus, specialstudier av föremål och företeelser i och kring Gamla Uppsala*. Upplandsmuseets skrifter. Manus 2023.
- Hennius, A. 2021. *Oulanders? Resource Colonisation, Raw Material Exploitation and Networks in Middle Iron Age Sweden*. Institutionen för Arkeologi & Antik historia. Uppsala: Uppsala Universitet.
- Hjärthner-Holdar, E. 1993. *Järnets och järnmetallurgins introduktion i Sverige*. Uppsala: Uppsala universitet.
- Hjärthner-Holdar, E. 2007. Några avslutande reflektioner. Järnets betydelse för den ekonomiska tillväxten och den sociala omstruktureringen. I: Hjärthner-Holdar, E. Ranheden, H. Rahmqvist, S. & Seiler, A. (red.) *Land och sambälle i förändring. Uppländska bygder i ett långtidsperspektiv*. Riksantikvarieämbetet, SAU, Upplandsmuseet, s. 730–742. Uppsala: Riksantikvarieämbetet, SAU, Upplandsmuseet.
- Hjärthner-Holdar, E., Ogenhall, E. & Willim, A. 2014. *En medeltida smedja och gruva i Huddunge*. UV GAL rapport 2014:13. Geoarkeologisk undersökning. Uppsala.
- Karlenby, L., 1993. *Ett tvärsnitt genom Gamla Uppsala socken. Arkeologiska undersökningar inför gång- och cykelvägen mellan Gamla Uppsala och Storvreta*. UV-Uppsala. Rapport 1993:3. Uppsala: Riksantikvarieämbetet.
- Kjellberg, J. 2006. *Harbo – Smedsbo. Järnframställning och boplatslämningar i Heby*. Kulturmiljövård Mälardalen. Rapport 2006:1. Västmanlands Läns Museum & Stiftelsen Kulturmiljövård Mälardalen. Västerås.
- Kjellberg, J. 2021. *Den medeltida stadens dynamik – urbanitet, sociala praktiker och materiell kultur i Uppsala 1100–1550*. Aun 51. Uppsala: Uppsala universitet.
- Kresten, P. 1993. Undersökning av malmer och slagger. I: Karlenby, L. (red.) *Ett tvärsnitt genom Gamla Uppsala socken. Arkeologiska undersökningar inför gång- och cykelvägen mellan Gamla Uppsala och Storvreta*. UV-Uppsala. Rapport 1993:3, s. 37–46. Uppsala: Riksantikvarieämbetet.
- Källström, M. 2022. Från Skederid till Hargs skog. Runstens-traditionen i Uppland. I: Zachrisson, T. & Källström, M. (red.). *Tyde den som kan – en upptäcktsfärd bland Upplands runstenar*. Upplandsmuseets skrifter 13, s. 20–61. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Lindström, J. 2009. *Bronsåldersmordet. Om arkeologi och ond bråd död*. Stockholm: Norstedts.
- Ljung, C. 2016. *Under runristad häll. Tidigkristna gravmonument i 1000-talets Sverige*. Stockholm Studies in Archaeology 67:1–2. Stockholm: Stockholms universitet.
- Markanvändningen i Sverige. 2019. Sjunde utgåvan. SCB, Statistiska centralbyrån.
- Nilsson, M. 2019. *Lantbrukare och icke-bönder*. Upplandsmuseets skrifter 11. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Norman, P. 1993. *Medeltida utskärsfiske. En studie av fornlämningar i kustmiljö*. Nordiska Museets Handlingar 116. Stockholm: Nordiska museet.
- Pappas Adlerburg, N. 2017. *To Make Iron of Iron. A Comprehensive Analytical Study of Spade-shaped Iron Bars*. Master Thesis. Archaeological research Laboratory. Stockholm: Stockholms universitet.
- Pettersson Jensen, I-M. 2012. *Norberg och järnet. Bergsmännen och den medeltida industrialiseringen*. Jernkontorets Bergshistoriska Skriftserie nr 46. Stockholm: Jernkontoret.
- Qviström, L., Sjöling, E. & Bengtsson, H. 2022a. *Domkyrkoplan – kyrkogård och byggarbetsplats*. Upplandsmuseets rapporter 2022:01. Uppsala.
- Qviström, L., Sjöling, E. 2022b. Tidigkristna gravar på Domberget i Uppsala. *Situne Dei*: 60–73.
- Qviström, L., Nordin Monié, J. & Zachrisson, T. 2022. Samer i nordvästra Uppland – arkeologiska forskningsundersökningar. *Årsboken Uppland*: 139–156.
- Rosén, J. 1949. *Kronoavsöndringar under äldre medeltid*. Lund.
- Rundkvist, M. 2015. *In the Landscape and between Worlds Bronze Age Deposition Sites around Lakes Mälaren and Hjälmaren in Sweden*. Umeå.
- Sundqvist, O. 2016. *An Arena for Higher Powers. Ceremonial buildings and religious strategies for rulership in Late Iron Age*. Leiden: Brill.
- Svanberg, F. 2020. *Forskning vid Centralmuseerna. En översikt*. Centralmuseernas samarbetsråd.
- Söderberg, S. 1985. *Östhammar. Öregrund. Medeltidsstaden 63*. Stockholm Riksantikvarieämbetet och SHM.
- Söderlund, K. 2016. Innanför Stockholms murar. Platsen innan den blev stad. I: Thedéen, S. & Zachrisson, T. (red.) *Stockholm före Stockholm. Från äldsta tid fram till 1300*, pp. 169–189. Stockholm: Stockholmia förlag.
- Tesch, S. 2016. Sigtuna: Royal Site and Christian Town and the Regional Perspective, c. 980–1100. I: Holmqvist, L., Kalmring, S. and Hedenstierna-Jonson, Ch. (red.) *New Aspects on Viking-Age Urbanism c. AD 750–1100. Proceedings of the International Symposium at the Swedish History Museum, April 17th–20th 2013*, pp. 115–138. Stockholm: Stockholms universitet.
- Törnqvist, O. 2019. *Röster från ingenmansland: en identitetsarkeologi i ett maritimt mellanrum*. Arkeologi, Historiska studier, Institutionen för historia och samhällsstudier, Södertörns högskola. Huddinge.

- Uppsala domkyrka*, Bengtsson, H. (red.) 2010–2016. Sveriges kyrkor 227–237. Uppsala.
- Westerdahl, C. 1989. *Norrlandsleden 1. Källor till det maritima kulturlandskapet: en handbok i marinarkeologisk inventering*. Härnösand: Läns museet Murberget.
- Westerdahl, C. 1987. *Norrlandsleden 2. Beskrivning av det maritima kulturlandskapet: rapport från en inventering i Norrland och norra Roslagen 1975–1980*. Härnösand: Läns museet Murberget.
- Westerdahl, C. 2014. *Norrlandsleden 3 Norrlandskusten under medeltiden: det maritima kulturlandskapet*. Skärhamn: Båtdokgruppen.
- Willim, A., Forenius, S. & Ogenhall, E. 2010. *Bergsbistoria längs Riksväg 56: arkeologi för delen Stingtorpet-Tärnsjö: lämningar efter järnframställning, gruvsdrift, smide, prospektering och stenbrytning*. Uppsala: UV Gal, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, Riksantikvarieämbetet.
- Zachrisson, I. 1997. *Möten i gränsland. Samer och germaner i Mellanskandinavien*. Statens Historiska Museum. Stockholm.
- Zachrisson, I. 2022. Samiskt på vikingatida och medeltida handelsplatser i Svealand. I: Wehlin, J., Cassé, S. & Andersson, M. *Samiska spår: 57–60*. Västerås: Dalarnas Forminnes- och Hembygdsförbund, Dalarnas museum, Läns museet Gävleborg, Västmanlands hembygdsförbund och Fornminnesförening, Västmanlands läns museum.
- Zachrisson, T. 1989. "tog Knuts gäld i England..." - förekomst och frånvaro av vikingatida ädelmetalldepåer i Uppland och Södermanland. I: *Mänskligbet genom millennier: en vänbok till Åke Hyenstrand*. Stockholm: Riksantikvarieämbetet, 235–242.
- Zachrisson, T. 2014. Händelser vid vatten. Om Näcken vid Lutbron och de förkristna dödsoffren i sjön Bokaren, Uppland. *Saga och Sed*: 69–91.
- Zachrisson, T. & Källström, M. 2022. *Tyde den som kan – en upptäcktsfärd bland Upplands runstenar*. Upplandsmuseets skrifter 13. Uppsala: Upplandsmuseet.
- Zachrisson, T., Ullén, I. & Olausson, M. 2022. *Håga – gravbögen och bygden från bronsålder till nutid*. Upplandsmuseets skrifter 12. Uppsala: Upplandsmuseet.

Digitala källor

- Arkeologiska samfundet, Principer för god arkeologisk praxis, http://www.arkeologiskasamfundet.se/about_praxis.html
- Etiksprövningslagen, Lag (2003:560) om etikprövning av forskning som avser människor, https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/svensk-forfattningssamling/lag-2003460-om-etikprovning-av-forskning-som_sfs-2003-460
- ICOM:s etiska regler https://icomsweden.se/wp-content/uploads/2010/12/etiska-regler_webb-1.pdf
- ISOF <https://www.isof.se/lar-dig-mer/kunskapsbanker/lar-dig-mer-om-svenska-dialekter/utforska-sveriges-dialekter/sveamal/uppland>
- Museilagen SFS nr 2017:563 <https://rkrattsbaser.gov.se/sfst?bet=2017:563>
- Riksantikvarieämbetet, Stöd i hantering av mänskliga kvarlevor i museisamlingar <http://raa.diva-portal.org/smash/get/diva2:1395042/FULLTEXT01.pdf>
- SGU. <https://apps.sgu.se/kartvisare/kartvisare-jorddjup.html>
- Vetenskapsrådet, god forskningssed, https://www.vr.se/download/18.2412c5311624176023d25b05/1555332112063/God-forskningssed_VR_2017.pdf
- World Archaeological Congress, Code of Ethics <https://worldarch.org/code-of-ethics/>

Skattmansöåns böljande dalgång. Foto: Olle Norling, Upplandsmuseet.